

Az ismeretlen vonzása – A kulturális idegenség és a szerelem
antropológiája Déry Tibor *G. A. úr X.-ben* című regényében

Jelige: X-akták

„Meghökkent minket a másikkal való találkozás pillanata. Érzékeinkkel fogjuk fel jelenlétét: látjuk, halljuk, érezzük, de nem válik kézzelfoghatóvá tudatunk számára. A másik különállóvá és inkohere ssé tesz minket. Ráadásul még az az érzésünk is támadhat, hogy érzeteink tőlünk független életet élnek, hogy elutasítjuk üzeneteiket, vagy ellenkező esetben, a róluk alkotott ítéleteinket utasítjuk el – vagyis úgy érezzük magunkat, mint akit »átverték«”¹ – írja Kristeva az idegenre vetett első pillantás kapcsán. Majd néhány oldallal később a szorongás feloldására a következő megoldást kínálja, mely szerint: „Nem leszünk képesek megszüntetni a saját megdöbbenésünk próbáját, elszemélytelenedésünk forrását, ezt a tünetet, melynek az idegen az eredete. Amit tehetünk, az az, hogy újból és újból visszatérünk rá, megvilágítjuk szerkezetét és működését, visszavisszük elengedhetetlen lényegi deperszonalizációnkhoz: háborgását csendesítjük”.² Az idegentől való félelmünket tehát csak egy módon szüntethetjük meg: úgy, ha közeledünk hozzá és sajátta tesszük a másikat.

Déry Tibor regényének az egyik központi mozgatórugója az idegenségtapasztalat, hiszen G. A. utazóként, egy idegen kultúra képviselőjeként érkezik meg X.-be és igyekszik megismerni a várost. Ám saját másságát nem tudja teljesen eltüntetni. Ugyanakkor valamiképpen mégis megvalósul az idegennel való azonosulása, mégpedig egy szerelmi kapcsolatban: Erzsébethez fűződő viszonyában képes lesz némileg elfogadni az X-beli világot. Az idegenség és szerelem tehát ebben a regényben összefonódik. Ezen két aspektus vizsgálata tehát nyilvánvalóan nem elhanyagolható, azonban sokáig mégis elmaradt. Dolgozatomban ennek a hiánynak a pótlására vállalkozom.

A fenti szempontrendszer alkalmazása természetesen nem kérhető számon a korabeli interpretációkon. A *G. A. úr X.-ben* ugyanis egy olyan korban jelent meg és ítéltetett értékes szövegnek, amikor még ismeretlenek voltak a fentebb javasolt elemzési-módok. Ekkor leginkább az „objektív” értelmezések nyertek teret, melyek leginkább a férfiakat érintő problémákkal foglalkoztak. Mindez igaz a korban megjelent szépirodalmi szövegekre is. A legtöbb ekkor keletkezett regény a férfit helyezi központi pozícióba – ez igaz a Déryvel párhuzamba állított (nem feltétlenül kortárs) külföldi szerzők (Kafka, Orwell, Proust) szövegeire is –, olyan eszközöket használ, amelyek a férfi szubjektum elvárásainak felelnek meg. Ennek tudatosítása azért fontos, mert a szerelmi tematika könnyen tekinthető „nőies”, és ilyen módon kevésbé fontos témának. Emiatt, illetve mert a szerelmi kapcsolat vizsgálatakor elengedhetetlen a két nem eltérő perspektívájának a megkülönböztetése, a következőkben szükséges lesz gender-szempontokat is érvényesíteni.

¹ KRISTEVA, Julia, *Önmaga tükrében idegenként*, Bp., Napkút, 2010, 207.

² *Uo.*, 211.

Amennyiben pedig a fenti patriarchális-távlatot még kiegészítjük a szerzői biográfiával is, úgy valóban beszűkül a regény értelmezési horizontja. Mindezek tudatában pedig a mindenkori elemző sem érzi szükségét annak, hogy az eleve adott kontextussal szembe menjen – mai távlatból sem. Az új elméletek azonban olyan eszközöket kínálnak, melyek segítségével jelenbeli pozícióból is meg lehet szólaltatni az elfelejtett vagy már agyonértelmezettnek vélt szövegeket, így elkerülhető egy-egy alkotás beskatulyázása. A *G. A. úr X.-ben* nagyon jó példa erre a jelenségre, ugyanis a legtöbb esetben politikai jellegű allegorizációba fulladt a Déry-olvasás, így általában csak egymást ismétlő tendenciózus interpretációk készültek – még 2010-ben is, hiszen három évvel ezelőtti tanulmányában Szrogh István a szocializmus gyakorlatában való csalódottság kifejeződésének véli az X-beli világot³ –, amelyek csak részleteikben térnek el egymástól, de lényegileg nem különböznek. Nem véletlen tehát, hogy a regény mára már kevésbé olvasottnak számít. Az elemzések nagy része ugyanis közvetve arra mutatott rá helytelenül, hogy nem nyitható új kontextus a regény kapcsán, ebből következően pedig újraolvasni is felesleges.

„Saját” szemmel X.-ben

Mindenekelőtt nagyon fontos tisztázni, hogy milyen értelmezési kereteket kínál fel az olvasónak a regény az idegen X-beli világ ismerőssé tételére. Az *Előszó* így határozza meg az elkövetkezendőkben bemutatott X-beli világot: „Szabadság rend nélkül? A pokolnak erre a bugyrára igyekszik figyelmeztetni regényem”.⁴ Ez a kifejezés – már itt a paratextusban – X.-et az általunk ismert világ ellenpontjaként határozza meg. Maga a megfordítás azonban csak részlegesen valósul meg: éles a szembeállítás a mi világunkkal bármiféle anyagi javak (magántulajdon, pénz) esetében, illetve az emberek nem ragaszkodnak az identitásukhoz, nevükhöz, társukhoz (így szabadulnak meg mindenféle elköteleződéstől, továbbá a gondolkodásmódjuk is merőben eltér az általunk megszokottól, egyáltalán nincsenek időhöz, térhez kötve). Ugyanakkor néhány terület érintetlenül maradt a regényben: egyáltalán nem beszélhetünk nyelvi idegenségről (a megértés nehézsége az eltérő kulturális háttér miatt alakul ki), továbbá az X-beli társadalom egyértelműen patriarchális berendezkedésű, hasonlóan az általunk ismert rendszerekhez.

³ SZROGH István, *Jótekonny félhomály – avagy G.A. úr X.-ben*, A Vörös Postakocsi, <http://www.avorospostakocsi.hu/2011/03/23/jotekony-felhomaly-%E2%80%93-avagy-g-a-ur-x-ben/>, (Utolsó letöltés: 2011. 10. 03.)

⁴ DÉRY Tibor, *G. A. úr X.-ben*, Bp., Szépirodalmi, 1964, 5. – A regényből vett idézetek ebből a kiadásból származnak.

A szerelem témáját ilyen szempontból nehéz bárhová is besorolni, ugyanis házasság, párkapcsolat van X.-ben, viszont a másikkal való kötődés egyáltalán nem jellemző. Néhány X-beli azonban mégis megingatható e téren, hiszen ragaszkodna társához. Ezért fontos a későbbiekben a szerelem kérdéskörét is kiemelt helyen kezelni, hiszen itt némileg a saját és idegen kultúra kombinációja valósul meg.

A legtöbb elemző a megfordítást csak a mű keletkezésének idején uralkodó rend kapcsán tartja fontosnak, mégpedig a szerzői biográfia és egy *Előszóból* vett másik idézet miatt: „a képzelet és a kísérlet szabadabb játéka kedvéért kihagytam belőle a történelem valóságos ellenállását; a szocializmust” (6.). Így a szerelmet az esetek többségében egyáltalán nem veszik figyelembe, pedig a regény közel egyharmadát teszik ki Erzsébet és G. A. közös jelenetei. Ha mégis felmerül ez a szempontrendszer, ritkán kap központi szerepet. Szalai Anna az egyetlen, aki külön alfejezetet szán Erzsébet és G. A. kapcsolatának.⁵ Az értelmezők nagy többsége azonban teljes egészében száműzi a szövegből (jó példa erre Kiss Endre tanulmánya⁶, amelyben az egész szövegkorpuszt három nagy, vagy öt kisebb rész-regényre osztja, ám sem olyan rész-regényt nem talál, amelyben Erzsébetről, sem olyat, amelyben a szerelemről lenne szó). Vajon tényleg ilyen jelentéktelen lenne a *G. A. úr X.-ben* szerelmi szála? – Déry Tibor szövegének ismeretében, azt kell válaszolnunk, hogy nem. Az elemzők egyik legkedveltebb részlete, a Bowen úrnál tett börtönlátogatás – közelebbről megnézve még ez is a szerelmi tematikával fonódik össze, hiszen Bowen úr épp emiatt követte el X. legsúlyosabb bűnét (az egyéni szabadság megsértését, illetve korlátozását). De Leone gyilkossága esetében is felvetődik, hogy az Elza iránti vonzalma volt a kiváltója. Valamint Szilvia is hasonló okból (a férjéhez való ragaszkodás miatt) kezd el X. konvencióitól eltérően gondolkodni. Tehát a regény leghangsúlyosabb szereplőinél mindig tudunk találni egy-egy olyan mozzanatot, amely őket a szerelemhez köti. E szempontrendszer középpontba állítását még az a figyelemre méltó tény is támogatja, hogy a külföldi megjelenés után publikált két német nyelvű kritika közül az egyik⁷ épp a regény szerelmi szálát emeli ki, olyannyira, hogy regény műfaját nem negatív utópiának, hanem szerelmi tragédiának véli. Ezen felül még a paratextusokban is van utalás a szerelem központi jelentőségére. Elsősorban az *Előszó* két

⁵ SZALAI Anna, *G. A. úr utazása* = SZ. A., *Csereforgalom: Magány és közösség Déry Tibor regényeiben*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 149-170.

⁶ KISS Endre, „...romházak mögül felkelt a hold...” (G.A. úr X.-ben – negatív utópia a létező szocializmusról) = *Mérlegen egy életmű: a Déry Tibor halálának huszonötödik évfordulóján rendezett tudományos konferencia előadásai*, szerk. Botka Ferenc, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2003, 133-139.

⁷ SPERBER, Manes, *Der missbrauchte Sieg (Manes Sperber über Tibor Déry: „Herr G. A. in X.”)*, Spiegel, 1967. március 5., 135-136.,

<http://wissen.spiegel.de/wissen/image/show.html?did=46409525&aref=image036/2006/03/24/PPM-SP196701101350136.pdf&thumb=false>, (Utolsó letöltés: 2012. 07. 04.)

változatában, amelyekben Déry Tibor mindkétszer fontosnak tartotta közölni, hogy G. A. úr X.-be való visszatérésének elsődleges oka Erzsébethez való ragaszkodása. E téma mélyebb feltárásához azonban még szükségünk van az X-beli rendszerek tüzetesebb megismerésére. Ezen belül is a férfi-nő viszony a lényegesebb számunkra.

Társadalmi nemek X.-ben

Az X-beli nőket a legtöbb esetben lekicsinylően kezelik, nem kell sokáig keresni az olyan részleteket, melyekből egyértelműen látszik, hogy igenis beszélhetünk társadalmi nemekről X.-ben. Már G. A. legelső X.-ben töltött éjszakája után látszik, hogy a nők némileg elnyomott pozícióban vannak. A szállodai szobában zajló jelenet tekinthető kicsinyítő tükörnek, hiszen már itt kirajzolódik a város szellemisége és gondolkodása, amelynek része a nők alárendelt helyzete is. A tájékozódás lehetetlensége és a kiszámíthatatlanság, amely ezen a reggelen fogadja G. A.-t az X-beli lét meghatározó része, ahogyan az értelmetlen, spekulatív beszélgetések is. Az értelemnélküliség abban áll, hogy az emberek semmiben sem biztosak, ezért a legabszurdabbnak tetsző lehetőségeket is valószínűnek tartják, ennek következményeképp folyamatosan oximoronok hangzanak el: „Én meg úgy vagyok – mondta a női hang –, hogy gyakran elszundikálok, s nem tudok róla. Felébredek, s megesküszöm rá, hogy le sem hunytam a szememet” (56.). A több oldalas beszélgetés alatt, az X-beliek képtelenek egyértelmű válaszokat adni G. A.-nak, az esetek többségében nem is értik a kérdéseit. Hozzájuk hasonlóan G. A. sem tud hozzászólni a spontán kibontakozó filozófiai vitához, mely ebben az esetben egy hálókabátka horgolása körül forog. A vita a feleség rossz magatartásából indul ki, a férj ugyanis nehezményezi azt, hogy felesége be akar fejezni egy ruhadarabot azért, hogy később megsemmisíthesse. Ez arra mutat rá, hogy a feleségnek jövőbeni tervei vannak, és ez kötöttséggel jár, ezért egyértelműen ellent mond a város szokásainak, amely mindent alárendel a totális szabadságnak. Illetve a szomszéd szobában lévő férfi is kiemeli a cselekedet helytelenségét, hiszen a nő, annak „a kétes öröméért [hogy horgolja a hálókabátát], hogy elkezdjen valamit, amit befejezhet, s befejezhessen valamit, amit elkezdett. Ezt ön [a férj] a közfelfogással egyetértésben természetesen kárhoztatja” (68.). Az egész beszélgetés ennek az egy problémának a kerülgetéséről szól, különféle szempontokból vizsgálják, ám megoldást nem fognak találni a kezdetben felvetett kérdésre, vagyis arra, ha valamiről „már előre tudjuk, hogy fölösleges, akkor minek csináljuk?” (65.). Az X-beli beszédrend folyamatosan arra apellál, hogy ne zárjon le egy

gondolatot vagy cselekvést, hanem végig megoldatlan maradjon, és körkörösén visszafusson a kezdeti problémába.

Ezenkívül fontos megjegyezni azt is, hogy a hölgyeket igyekeznek kizárni a X-beli rendszerek mindegyik regiszteréből, például a hálókabátkát horgoló feleség minden egyes mondatát cáfolja a férj, „beteges hajlam”-nak tekinti a nő megszólalásait és cselekedeteit. Ugyanez igaz a társadalmi rendre is, hiszen X.-ben szakmájuk csak a férfiaknak van: komornyik, portás, szállodaigazgató, illetve a „társadalom vértanú”: a gazdagok/lovasok és a kereskedők, valamint az államelnökök és a törvény emberei (tanácselnökök, ügyvédek) is mind közülük kerülnek ki. Ezek alapján megállapítható, hogy a nőkre ebben a szövegben leginkább a passzivitás a jellemző, ami a maszkulin rend szerint egyértelműen női attribútum: „A nő az, akit látnak vagy látunk (míg ő maga nem lát), akihez beszélünk (míg ő maga nem beszél), s akire mint alávetettre az »alávetés«, azaz a szubjekció cselekedetei irányulnak (míg ő maga nem cselekszik)”.⁸

E szempontból, tehát amennyiben X-beliek szerelemről valamint férfiakra és nőkre való gondolkodását akarjuk vizsgálni, fontos figyelembe venni az Elza házában történő beszélgetést, ahol Elza özvegyi magatartásáról folyik a diskurzus. A vita tárgya, hogy Elza szerette-e a férjét vagy sem, hiszen szomorúnak látszik halála után. Ez a mélabú pedig nem illik bele X. konvencióiba, mely szerint a halál mindig örömteli esemény. A zsúfolt szobában lévő hölgyek mellett érvelnek, hogy Elza bizonyára szerette a férjét: „azért gyászolja hitvestársát, mert a maga elvesztett boldogságát siratja” (184-185.) és „azt akarta, hogy éljen” (185.). Majd erre érkezik a férfiak válasza: „Csacsiság! Kotnyeles kis csibék édes csipogása! Másra sem tudnak gondolni, mint a szerelemre!” (185.). Ebből a megnyilatkozásból látszik, hogy a nőket itt is olyan tulajdonságokkal ruházzák fel, mint egy férfiközpontú társadalomban, azaz nincs értelme annak, amit mondanak – tekintve, hogy az nem is emberi beszéd, hanem „csipogás”. Nőies a gondolkodásuk, eltérő a férfiakétól és éppen ezért csakis téves lehet. A vita végül azzal zárul, hogy a nők megállapítják, hogy a férfiak meglátásai igaznak bizonyulnak, egyetértenek az Elzáról mondottakkal, illetve elnézik csacsi- és csibe-hasonlatot is (187.). Tehát önként vállalják „a második” szerepét. Az X-beli szerelmes nő helyes viselkedését egyébként éppen egy hölgy fogja meghatározni még a beszélgetés elején: „Az igazi szerelemben a nő nem önmagát nézi, hanem elsősorban hitvestársa érdekeit tartja szem előtt” (184.).

⁸ BOLLOBÁS Enikő, *Performansz és performativitás – A nő, a meleg és a nem fehér szubjektumok nagy előadásai az irodalomban = A nő mint szubjektum, a női szubjektum*, szerk. Séllei Nóra, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 17.

Továbbá még az is társadalmi nemek hierarchikus szerkezetét mutatja, hogy X.-ben is kijár a hölgyeknek az udvariasság, ez azonban szintén inkább a maszkulin rendet hangsúlyozza, nem pedig nők iránt érzett tiszteletet. Séllei Nóra szerint a férfiak udvariaskodása egy azt elfedő diskurzus csupán, amely ugyanarról a töről fakad, mint a tárgyiasítás. Ez a Mária-kultusz és a trubadúrlíra nő eszményeihez kötődik: „a nő szimbólummá változtatva, »szimbolikus« nőként válik méltóvá az eltúlzott csodálatra”.⁹ – Tehát csak addig számíthat megbecsülésre, amíg megfelel a férfi elvárásainak. Mihelyt kilép a társadalmilag meghatározott nő szerepéből (tehát nem alárendeltként van jelen) értelmezhetetlenné válik, ilyenképpen pedig a megbecsülés sem jár neki. A regényben is látjuk ennek jelenlétét, Erzsébetet is gyakran érik udvarias gesztusok: például a börtönben raboskodó Bowen úrnál, aki csak őt (a nőt) kínálja helyyel, majd miután Erzsébet visszautasítja az ajánlatot, gyakran végigméri és rákacsint – egyértelműen tárgyiasítja (358.).

A női alakok a regényről írt elemzésekben szintén hátrányba kerülnek, ám ha mégis megemlítik őket, akkor is csupán szimbólumként: Oltyán Béla elemzésében Erzsébet és a külföldre vágyó Szilvia a lázadás szimbólumaként jelenik meg¹⁰, Bori Imre nagy hangsúlyt fektet Erzsébet alakjára, mint X. libidójának képviselőjére¹¹, Pándi Pált pedig a mi világunkban élő „hiú”, „féltékeny”, „férfigyötrő” asszonyokra emlékezteti G. A. úr szerelme¹². Tehát ezekben az esetekben Erzsébet ugyancsak a tárgyiasítás áldozata lesz, illetve – erre talán a Pándi Pál értelmezése mutat rá leginkább – mind három elemzőnél negatív asszociációk kapcsolódnak a női karakterekhez, holott ezek az észrevételek nem mindig megalapozottak. Ezen kívül egyik értelmező sem tesz említést Erzsébetről, mint egyénről.

A férfitekintet fókuszpontjai

A *G. A. úr X.-ben* vizsgálatakor néhány narratopoétikai kérdést is meg kell válaszolnunk, hiszen az *Előszó* retrospektív önéletrajzként állítja elének a szöveget, mely szerzője, G. A. tapasztalatait mutatja be, de „én” helyett „ő” személyes névmást használ. Illetve a főszöveg sem utal egyértelműen külső narrátorra, noha az elbeszélés egyes szám harmadik személyű. Az én-elbeszélő és a külső narrátor között van egy lényeges eltérés: a

⁹ SÉLLEI Nóra, *Miért félünk a farkastól? – Feminista irodalomszemlélet itt és most*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007.,114.

¹⁰ OLTYÁN Béla, *A G. A. úr X.-ben társadalommodellje = Mérlegen..., i.m.*, 121-132.

¹¹ BORI Imre, *Regénykép negatívban = Bori Imre huszonöt tanulmánya a XX. századi magyar irodalomról*, szerk. Tomán László, Újvidék, Fórum, 1985, 339-360.

¹² PÁNDI Pál, *G. A. úr X.-ben* = P. P., *Kritikus ponton*, Bp., Szépirodalmi, 1972, 320-344.

külső narrátornak lehetősége van arra, hogy egyszerre több szereplő tudati folyamatát mutassa be, míg az én-elbeszélő csak saját belső gondolatait tudja közvetíteni. Kizárólag önnön perspektívájából lát.¹³ Ez utóbbi igaz regényünkre is, mindent csakis G. A. szemével látunk. Ő az egyedüli szereplő, akinél találunk olyan narrátori kifejezéseket, mint például „úgy érezte” vagy „azon kapta magát” és egyedül az ő álmairól, múltjáról kapunk leírást. Emiatt pedig megkérdőjelezhető, hogy egyáltalán beszélhetünk-e külső narrátorról? Az ilyenfajta elbeszélés-technikát Dorrit Cohn tanulmánya Genette alapján *fokalizált narrációs kategóriának* tekinti, olyan harmadik személyű szövegnek, mely „átalakítható első személyűvé anélkül, hogy a személy változása, más változást is maga után vonna”.¹⁴ Ez a tény nagyban meghatározza a regény látásmódját és a befogadói attitűdöt. Ugyanis ezek alapján egyértelműen férfi-elbeszélővel van dolgunk, ez az oka annak, hogy leginkább a nőkre (és az ő testükre) fókuszál a szöveg.

G. A. először Leone társaságában látja meg Erzsébetet, az akkor még ismeretlen lányt, később pedig majd lakáskeresése ürügyén ismerkednek meg, és kezdenek el először beszélgetni. Amikor Erzsébet egy-egy jelenetben feltűnik, a narrátor mindig teste szépségét írja le meglehetősen részletességgel. Ezeket a leírásokat egyértelműen jellemzi az a megállapítás, hogy a nő alárendelt és tárgyként funkcionál, a férfifantázia kielégítője, amely „a férfivágyat begyűjtő szent kehely”.¹⁵ Már az első pillantásnál előtérbe kerül a *férfitekintet*, melynek tárgya csakis a nő lehet: „csípője puhaságán még érezni lehetett a félbeszakadt pihenés rezgését, lábában a riadt mozdulatot” (144.). A következő találkozáskor a leírás még pontosabbá válik: „Felállt, kezével végigsimított vékony derekán. A simítástól pongyolája ráfeszült kis kerek melleire, melyek rögtön visszarúgtak a puha szövet alatt” (154.). Az Erzsébetet érintő narráció ettől kezdve (a második találkozásnál járunk) mindig hasonló forgatókönyv alapján történik, a tekintet elindul az arctól (bár ha nem beszélgetés zajlik, akkor az arc és a szemek leírása is elmarad), majd lefelé halad és elidőzik melleken, illetve a combokon: „Karcsún, öntudatosan állt a holdfényben, s mintha áramot kapott volna, teste minden érzékeny pontja hirtelen átsütött a ruhán. Szemérmének sűrű közegén át is érezni lehetett szégyenkezve feszengő kemény mellbimbóit, s mélyen alattuk a hosszú, karcsú combok elzsibbadt találkozását” (202.).

Persze nem csak G. A. tekint ilyen értelemben nőként Erzsébetre, hanem mint azt már fentebb láttuk, Bowen úr is rajta felejtí a szemét, továbbá Leone és a komornyik is gyakran

¹³ COHN, Dorrit, *Áttetsző tudatok = Az irodalom elméletei II.*, szerk. Thomka Beáta, Pécs, Jelenkor, 1996, 81-138.

¹⁴ Uo., 136.

¹⁵ BOLLOBÁS, i.m., 28.

dicsérik szépségét ugyanezzel a gesztussal. Ugyanakkor nem csak Erzsébetet méri így végig a narrátor (akiről feltételezhetjük, hogy G. A. perspektívájából beszél), hanem a kereskedő feleségét is (már a férj „elmúlása” után): „Oly közel állt G. A.-hoz, hogy egyenes, izmos lábszárát és térdét csak egy befejezetlen mozdulat választotta el G. A. térdétől, nyugodtan lélegző feszes keble, mely egy magasságban volt ennek arcával, egyenesen a szeme közé süttött” (292.), illetve egyszer Szilvián is megakad G. A. pillantása. Érdekes módon azonban nem beszél a szöveg a nők testéről, vagy arról, hogy bárki tekintete hosszan elidőzne rajtuk, ha az illető hölgy már idősebb, vagy foglalt (abban az értelemben, hogy férje/párja is mellette van). Ezek alapján igaznak látszik Simon Izabella megállapítása, mely szerint: „a női főszereplőkre csak addig fókuszál a szöveg, amíg a nők, a rátekintő férfi-elbeszélő számára érdekesek: amíg fiatalok, amíg csábosak”.¹⁶ A nő tehát önmagában jelentés nélküli, szinte nem is létezik, csak a férfi Énhez képest lesz definiálva (és sohasem fordítva), csak a vele való viszonyban válik fontossá, értékessé – például múzsaként. Ebben az esetben megkérdőjeleződik a női szubjektum lehetősége: a férfi narrátor számára az alanyi, egyéni, független nő megjelenítése nem létezik.¹⁷

Ennek leképződését a regényben is jól látjuk, hiszen Erzsébet cselekvőként (alanyként) való leírására nehezen találunk példát a regényben, csupán egyetlenegy: a „Másképp is történhetett volna” elnevezésű játékban ő lesz a cselekvő alany. A játék elsődleges célja az, hogy G. A. bemutassa a „külföldi” világot. Egy fikciót vázol fel, vagyis mi lett volna, ha Erzsébet utazik „külföldre” – jelen szempontunkból egyetlen részlet fontos, az hogy Erzsébet utazóként (cselekvőként) *férfi* lett volna. Különös, hogy ezt éppen ő maga generálja; mikor G. A. elkezd mesélni, hogy a lány ment volna el hozzá, akkor Erzsébet rögtön azt kérdezi: „Nadrágban? [...] S maga egy szép fehér selyempongyolában ült volna az ágyon [...]?” (304.) – tehát ezt a fordított helyzetet csak úgy tudja elképzelni, ha önmagát férfiként jeleníti meg, G. A.-t pedig tehetetlen nőként, aki egyébként a játék során végig cselekvőképtelen, maximum arra (lehetne) képes, hogy az utazó magáévá tegye. Az utazás ezek alapján nemi kódokhoz köthető. Ezt támasztja alá Bényei Tamás Lynne Pearce-től idézett mondata, mely alapján: „az utazás mint kronotoposz férfiasként tételeződik”,¹⁸ illetve Roland Barthes megállapítása is: „Történetileg a távollétről mindig a Nő beszél: a Nő otthonülő, a Férfi vadászik, utazgat; [...] A távollétnek a Nő ad formát, ő dolgozza ki a fikcióját, mivel neki van

¹⁶ SIMON Izabella, *Narratív szövegnők szerep- és íráslehetőségei férfiszervezők műveiben*, 5., <http://gender.bkae.hu/konf2003/simonizabella.pdf>, (Utolsó letöltés: 2012. 07. 24.)

¹⁷ BOLLOBÁS, i.m., 41.

¹⁸ BÉNYEI Tamás, *Az utazás trópusai Jeanette Winterson Sexing in the Cherry (Cseresznyeoltás) című regényében*, Filológiai Közöny, 2010/4, 382-399, 394.

rá ideje; szöveget és énekel”.¹⁹ Ezt az elgondolást építi be Bényei Tamás a test-lélek kettőségébe, vagyis a lélek a nyughatatlan, felemelkedni és szárnyalni vágyó férfi metaforája, amelyet nem ural teljes egészében a gravitáció. Ezzel szemben a test (a nő) mindig az, ami teljes egészében itt van és látható: „visszahúzza a nyughatatlan lelket a dolgok világába”.²⁰

Minden más esetben, ha Erzsébet nőként (önmagaként) ellentmond, vagy egyet nem értését fejezi ki G. A.-val szemben, többnyire néma vagy passzív marad. Számtalan szituációban láthatjuk ezt: amikor Erzsébet először megy G. A.-hoz, csak akkor hajlandó válaszolni neki, ha olyat kérdez tőle, amelyben ő is érdekelt; vagy a külföldi játék ellen úgy tiltakozik, hogy egy idő után nem vesz részt benne, és egy ízben elmenekül. G. A. ekkor utána ered, a hajsza vége pedig az lesz, hogy Erzsébet bokája kificamodik – így végképp tehetetlenné válik, immár rászorul G. A.-ra. Ezenkívül egyáltalán nem látunk olyan jelenetet, ahol Erzsébetnek férfisegítségre lenne szüksége. Ám eleinte még itt is elutasító, próbál ellenszegülni: „A lány szótlanul hátrafordította fejét, s beleharapott a kezébe” (326.). Ez a mondat jól rávilágít arra, hogy Erzsébetet még egy ilyen kiszolgáltatott helyzetben is leginkább az X-beli konvenciók uralják, mindenáron igyekszik megőrizni függetlenségét, nem akar kényszerűen kötődni, ragaszkodni G. A.-hoz. Majd miután a férfi így sem áll odébb, Erzsébet már mondataival is nem-létét (abszolút passzivitását) igyekszik hangsúlyozni: „Nem vagyok itt! [...] Most úgy sem lát, mert nem vagyok itt [...] hiába beszél hozzám” (326-327.). A kijelentés itt egyszerre válik ironikussá, illetve gyermekien naívvá. Az iróniát az adja, hogy a kimondó én önmaga jelenlétét tagadja; a naivitást – amely patriarchális távlatból szintén tipikus női tulajdonságnak számít – pedig az, hogy a beszélő elhiszi, mondatai által ténylegesen láthatatlanná válik.

Ebben a fejezetben nagyrészt a narrációt vizsgáltuk, és ez alapján valóban markánsan jelen van a nő tárgyiasítása, illetve a passzivitásának hangsúlyozása. De mindemellett azt is fontos észrevennünk, hogy G. A. nőkkel folytatott párbeszédei valamiféle tiszteletet mutatnak. Ha azonban férfi szereplőkkel beszélget, az esetek többségében (idősebb Larra ez alól az egyetlen kivétel) gúnnyal, iróniával fordul hozzájuk. Számtalan példát tudunk erre hozni, már a liftes jelenetben is ezt a hozzáállást tapasztaljuk. Mikor többszöri próbálkozás után sem sikerül eltalálni a portásnak a kívánt emeletet, G. A. a következőt mondja: „Visszamegyünk a földszintre, s újra kicseréljük a kulcsukat – mondta G. A. – Lennhagyja a 13-as kulcsukat, s magához veszi a 22-esket. Ide visszajönni gyerekjáték lesz: egy ütem lefelé, egy ütem felfelé. Ugyannyi ideig kell majd felfelé jönnünk, mint amennyi ideig lefelé

¹⁹ BARTHES, Roland, *Beszédtrödékek a szerelemről*, Bp., Atlantisz, 1997, 29-30.

²⁰ BÉNYEI, i.m., 394.

megyünk. Gyerekjáték lesz.” (49.). Itt pontosan idézi a portás előző szavait, tehát egyértelműen kiforgatja azokat. Ezzel szemben, amikor nőkkel beszélget (majd a későbbiekben látjuk ezt Erzsébettel és Szilviával kapcsolatban) egyáltalán nem jelenik meg ez az ironikus jelleg. Hozzájuk inkább őszinteséggel viszonyul, hiszen a nők X.-ben képesek konvencióktól eltérően is gondolkodni (példaként említhetjük erre a fent leírt Elzával kapcsolatos vitát). A narráció tárgyiasító jellege tehát itt nem negatívan értendő, csupán egy férfi-elbeszélő hagyományon alapuló leírásaként. Éppen ezért ezt nem lehet a szöveg hibájaként felróni, hiszen a nő ilyen formájú irodalmi reprezentációja patriarchális örökség.

A „hagyományos”, megérthetetlen nő

Amennyiben tehát az *Előszónak* megfelelően G. A.-nak tulajdonítjuk a szöveget, úgy Erzsébet alakját – más diskurzusokban egyáltalán magát a „nő”-t – *katachrézisként*²¹ értelmezhetjük, egy fogalmat helyettesítő metaforaként, amely itt az *idegenséget* és *önmagunk megismerésének nehézségét* jelképezi. Így kerülhetett be a nő a nietzschei igazság-értelmezésbe is, amely a nőt az igazság metaforájaként határozza meg, amelyet a megismeréshez meg kell hódítani: „Feltéve, hogy az igazság egy nő –, hogy is van ez? vajon nem alapos-e a gyanúnk, hogy valamennyi filozófus, amennyiben dogmatikus volt, igen rosszul értett a nők nyelvén? hogy az a borzongató komolyság, az a félszeg tolakodás, amellyel eleddig az igazság közelébe férközni szokásuk volt, ügyetlen és illetlen eszközei voltak egy nőszemély meghódításának? Annyi bizonyos, hogy nem hagyta magát meghódítani...”²².

Derrida egyik Nietzsche-értelmezése is ezt a passzust elemzi. A nők ebből a különös allegorizáló távlatból nála is tehát olyan elbűvölő csendes lények, amelyekre a férfi vágyakozik, hiszen bennük lakozik jobbik énje. Azonban ezek a lények alaktalan szimulakrumok, amelyek csak távolság révén érhetők el.²³ Ezt kiegészítve, érdemes megfigyelni azt, ahogy a Luhmann-féle szerelem-szemantikában is jelen van a *távolságtartás* alakzata. Bár ez esetben mindkét félre vonatkozik, hiszen ez a szerelem felfokozásának egyik lehetősége. Az eszményi szerelem alapja tehát a *késleltetés* és a *szenvedély* (itt *szenvedés* értelemben), vagyis a beteljesülést el kell kerülni, így a „felfokozás lehetősége a képzeletbe

²¹ A katachrézisről és a társadalmi nemek nyelvi kategóriaként való értelmezéséről bővebben: SPIVAK, Gayatri Chakravorty, *Feminizmus és dekonstrukció ismét: egyezkedések = Sétáló agyak – kortárs feminista diskurzus*, szerk. Drozdik Orsolya, Bp., Kijárat, 1998, 9-59.

²² NIETZSCHE, Friedrich Wilhelm, *Jón és gonoszon túl*, Máriabesenyő-Gödöllő, Attraktor, 2010, 5.

²³ DERRIDA, Jacques, *Éperons: Nietzsche stílusa*, Atheneum, 1992/3, 176.

tolódik”.²⁴ Ez tartja fenn a szerelemben is a szabadságot, hiszen ez a hozzáállás feltételezi, hogy a szerelem véges, épp ezért kell értékelni az akadályokat – vagy akár más kapcsolatokat keresni –, a tartós szerelmet ugyanis ez teszi lehetővé, hiszen ha háborítatlanul éljük meg az érzést, akkor szokássá, kötelességgé válik.²⁵ Ez a felfogás csak G. A. világának részeként értelmezhető, azonban némileg X.-ben is jelen van, bár itt nem a szerelem fenntartása a cél, hanem az egyén kötetlensége, a bizonytalanság. Erzsébetnél is látunk ilyenféle elgondolásokat, aki az X-beli két évszak (nyár és tél) közül inkább a nyarat érzi hozzá közelebb állónak, ez pedig a por időszaka, mint mondja: „nem lehet megfogni, mert elszáll az ember ujjai közül [...]. Nem lehet megsimogatni sem, mert rögtön elengedi magát. Ha az ember eltakarítja, akkor visszaszáll, ha összegyűjti, akkor elfogy. Hiába szorongatom a tenyeremben, elmállik, ha verem, szétrepül” (172-173.). A por tehát a megfoghatatlanság jelképe, és mint ilyen, nyilvánvalóan párhuzamba állítható Erzsébettel, sőt magával a nővel is. G. A. számára tehát Erzsébet kiismerhetetlen és kiszámíthatatlan alakként jelenik meg.

De mi generálja ezt az értelmezést, egyáltalán a nőnek az igazsággal való azonosítását? Ehhez legelőször Freud *kísérteties (unheimlich)* fogalmát kell megvizsgálnunk, amely azért okoz szorongást, mert az otthonos (*Heimlich*) ellentéte.²⁶ Ennek ellenére ez a két egymást kizáró fogalom – a nő kapcsán – mégis azonosként fogható fel: „Gyakran esik meg, hogy neurotikus férfiak azt magyarázzák, hogy a női nemi szerv számukra kísérteties Ez a kísérteties (*unheimlich*) hely azonban az embergyermek számára az ősi otthonának (*Heim*) bejárata”.²⁷ Innen ered G. A. vonzódása is, hiszen Erzsébetben jelen van az otthonosra emlékeztető ragaszkodás, ezt Leone megnyilatkozásából is érezhetjük, G. A. eszerint „kiválasztotta azt az egyetlen csalafinta ágyat, amely tisztelt hazájára és oktondi múltjára emlékezteti” (257.). Illetve egy másik kultúra részeként, Erzsébet az idegenség megtestesítőjévé is válik. Julia Kristeva a kísértetiesre a „nyugtalanító idegen” kifejezést használja szinonimaként és mindemellett kijelenti: „A másik az én (»saját«) tudattalanom”.²⁸ Az idegen, a másik tehát annak az eszköze, hogy feltárja az elfojtott tudattalant. Arra készíti a szubjektumot, hogy a másik viszonylatában újraértelmezze, megkérdőjelezze önmaga határait és ennek révén saját tudattalanját (vagy ha úgy tetszik, az igazságot) lesz képes megismerni. A szerelem ezek alapján jelenik meg honvágyként (*Liebe ist Heimweh*).²⁹ A nő,

²⁴ LUHMANN, Niklas, *Szerelem – szenvedély. Az intimitás kódolásáról*, Bp., Jöszöveg, 1997, 33.

²⁵ Uo., 67-77.

²⁶ CSABAI Márta – ERŐS Ferenc, *Testhatárok és énhatárok – az identitás változó keretei*, Bp., Jöszöveg, 2000, 73.

²⁷ Uo.

²⁸ KRISTEVA, i.m., 203.

²⁹ Uo., 203-205.

mint meghatározás, pedig ezért értelmezhető ambivalens jelként: egyszerre jelenti a kísértetiest és az azzal ellentétes ismerőst/otthonost is. Ebben az esetben a másik nem, a belőlünk *hiányzó* ismeretlen, amely megérthetlensége miatt válik vonzóvá. Erzsébet is utal erre a szövegben: „Akkor mit szeret rajtam? [...] A hiányomat?” (407.).

Ezek a megállapítások azonban fordítva is igazak, abban az esetben, ha a nőt tekintjük társadalmi nemként sajátunknak, hiszen így már a férfi értelmezhető idegenként. Ebből az attitűdből a férfi értelmeződik *hiányként*³⁰. G. A.-val talán épp ezért rokonszenveznek az X-beli hölgyek, hiszen általuk nem ismert szokások szerint viselkedik, ezért szinte csodaszámba megy. Azonban az idegenség regényünkben nemcsak az eltérő nemek miatt van jelen, hanem két különféle kultúra is nehezíti egymás megértését és a szerelem kiteljesedését.

Eltérő szerelemfelfogások X.-ben és G. A.-nál

A fentiekből kiindulva fontos megvizsgálni azt, hogy miben tér el egymástól a szerelem megélése, hiszen ebből is eredeztethetők a majdani konfliktusok. Ez egy kulturálisan kódolt cselekvés, hiszen a szerelem szemantikája szinkrón metszetben (kultúránként) eltérő, illetve történetileg is változó fogalom, így a különbségekből adódó eltérésekre kell elsősorban figyelni. A legradikálisabb eltérés X. és a mi világunk között a magántulajdon, X.-ben egyáltalán nem beszélhetünk ilyesmiről, vagy ha mégis, úgy a tulajdon legfeljebb a szabadság kontextusában jelenhet meg: „Erőszakot tett *az ember legszentebb tulajdonán a szabad akaratán*” (Kiemelés tőlem – Ny. M., 365.) – ezzel indokolja a titkár Bowen úr bebörtönzését, ez az egyetlen, amihez joga van az embereknek X.-ben. Más téren azonban a legcsekélyebb mértékben sincs jelen a birtoklás, az emberek nem kötődnek igazán mélyen egymáshoz, gyorsan túllépnek a haláleseteken, könnyedén elfelejtik szégyellni való rokonaikat (például Erzsébet bátyja, legifjabb Larra sohasem látogatja meg nagypapját), és úgy általában jellemzi őket a ragaszkodás hiánya és a változatosság iránti igény. Olyan mintha minden mindenkié lenne, ez áll a lakásokra, házakra is. Bárki aludhat bárhol, sőt elvárás, hogy csak rövid ideig foglalja az ember ugyanazt az ágyat. Szerelmi kapcsolat esetén – Erzsébetre legalábbis ez jellemző – pedig nem biztos, hogy idejük nagy részét a társukkal töltik. Ez a hozzáállás az egymás iránti bizalomról tanúskodik, egyáltalán nem ismerik a megcsalás fogalmát: „Megcsalni?... Az micsoda?” (240.) – kérdezi Erzsébet, mikor G. A. hűtlenséggel gyanúsítja. X.-ben így a szerelmesnek is kijár a totális szabadság, szinte semmilyen elköteleződést nem

³⁰ CSABAI-ERŐS, *i.m.*, 74-75.

kell vállalnia. A szerelem tehát nem feltétlenül jár együtt bármilyen feladással vagy akár hűséggel. Az X-beli kapcsolatokat egyáltalán nem jellemzi a másik bárminemű birtoklása.

A gondolkodásbeli különbségek az eltérő kulturális háttér miatt tehát adóttak, de a szerelem megléte egyik félnél sem lehet kétséges, kiteljesedni azonban mégsem tud. Jung szerint a bizalom és a felelősségvállalás az igazi szerelem alapja, e kettő nélkül a kapcsolat működésképtelen. Ha hiányzik a bizalom, akkor elhatalmasodhat a birtoklási vágy, az egyik fél uralni akarja a másikat, elnyomja annak szubjektivitását, megfojtja; ha pedig a felelősségvállalás nincs meg, akkor az alany még nem érett meg a szerelemre, hiszen nem képes áldozatot hozni – vagyis lemondani a további kapcsolatteremtések lehetőségéről.³¹ Ez a megállapítás a G. A. számára ismert és elfogadott kódok alapján helytálló, tehát szerelmi kapcsolatban mindkét féltől elvárja a ragaszkodást és a másik birtoklását evidensnek tekinti. Ebben a felfogásban a szabadság egyáltalán nem kap teret. Ezek alapján pedig egyértelműen adódik, hogy az ebből adódó konfliktusoknak mindannyiszor G. A. lesz a kezdeményezője. Nála már rögtön az első hosszabb beszélgetéskor érezni lehet a féltékenységet és a kisajátítást, az Erzsébet szobájában látott második ágy kapcsán ugyanis ezt kérdezi: „S férfiak is szoktak itt éjszakázni ebben a szobában?” (156.).

G. A. számára kiemelten fontos a lány tulajdonlása, az én ugyanis így tudja bevonni a másikat saját belső szerkezetébe. Judith Butler szerint a társadalmi nemek „megszilárdításának” alapja a szeretett tárgy megtagadása, hiszen a tárgy „a másik tulajdonságainak folyamatos internalizációja során az én részévé válik”, a másik iránt érzett ideiglenesen elveszett szeretet tehát a saját énben képződik meg.³² Butler mindezt Freud *tárgymegszállás* fogalmából vezeti le, amely valakire vagy valamire irányuló erős érzelmi kötődést jelent.³³ Az én az adott tárgy tulajdonosaként értelmezi magát, így a tárgyat beleépíti saját identitásába – a birtoklott ilyen módon bekebelezi/felfalja a birtokos testét. A kitüntetett tárgy elvesztése után a keletkező hiányt az én kétféle módon pótolhatja, gyász munka illetve melankólia révén. Az előbbi esetben kívülre vetíti a szeretett dolog tulajdonságait, utóbbinál pedig önmagába projektálja azokat, így a melankólia esetében a másik elvesztése az én megtagadását is jelenti.³⁴ A szerelem is analogikusan működik ezzel, hiszen Freud alapján a szubjektum a szakítást (bár G. A. esetében inkább bizonytalanságról, a másik távollétéről, hiányáról tudunk csak beszélni) is gyásszal/melankóliával tudja feldolgozni: „Már tudta, hogy

³¹ JUNG, Carl Gustav, *Gondolatok a szexualitásról és a szerelemről*, Bp., Kossuth, 2005, 69-85.

³² BUTLER, Judith, *Freud és a társadalmi nem melankóliája* = J. B., *Problémás nem*, Bp., Balassi, 2006, 123-135, 125.

³³ FREUD, Sigmund, *Gyász és melankólia* = S. F., *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások (Sigmund Freud művei VI.)*, h.n., Filum, 1997, 129-143., 142.

³⁴ Uo., 131-133.

Erzsébet nem jön el. [...] Úgy látszik mindennel meg akart már alkudni, csak önmagával nem” (545.). Ez egyfajta eszmei veszteség, vagyis a másik nem ment ténylegesen veszendőbe, csak mint szeretett tárgy tűnt el az én életéből.³⁵ Erzsébet kimaradásai gyakorta konfliktusokhoz vezetnek, ezek az összetűzések a már említett nemi és a kulturális idegenség miatt alakulnak ki.

Eltérő beszédmódok

G. A. és Erzsébet kapcsolata az első együtt töltött éjszakán válik ténylegesen szerelmi viszonyrá, ezután költözik be G. A. a Larra-villába és ezen az estén történik meg az első szerelmi vallomás. A kijelentés: „Most önt szeretem” (205.) Erzsébettől hangzik el először. Egyrészt érdemes megfigyelni azt, hogy a „most” szó mennyire estlegessé, pillanatnyivá teszi a fenti megszólalást a nyugati felfogás „örökszerelme” eszményével szemben. Másfelől az is fontos, hogy ez a vallomás leginkább G. A. bizalmatlanságával indokolható, a lánynak mindig visszaigazolást kell adnia érzéseiről: „Meg akartam szökni – mondta G. A. a szája fölött –, de nem tudtam. [...] – Szeretem – mondta a lány. – Azért nem tudott” (207.). G. A. csak jóval később, teszi meg ugyanezt egy veszekedés közben (239.). A szerelmi vallomás egyértelműen performatív beszédaktusnak tekinthető, már a fenti mondatokból is látszik, hiszen egy olyan dolog, amit *megtesz* az ember. Barthes is emellett érvel, ugyanakkor kiemeli: „a vallomás lényege nem a szerelem bevallásában van, hanem a szerelmi kapcsolat aprólékos taglalásában rejlik”³⁶, elősegíti a szavakkal való „simogatást” és a szerelem kitárgyalását. Ez az észrevétel azonban szintén csak G. A. távlatában érvényes, hiszen – amint azt majd látni fogjuk – Erzsébetnél a jelentésértelmezés merőben más lesz.

Erzsébet és G. A. beszélgetései épp ezen okból gyakran veszekedéssé fajulnak. Veszekedéssé és nem vitává, ezt fontos hangsúlyozni, mert a vitában két egyenlő fél beszélget, meghallgatja egymást, mindketten hoznak fel érveket pro és kontra. Itt azonban a felek gyakran elbeszélnek egymás mellett: „Meguntál? – kérdezte rekedten [G. A.] – Szeretem – mondta a lány” (238.), nem figyelnek arra, mit mond a másik, csak a saját szólamaikat erősítik. A felvállalt szerepek ebben az esetben is a patriarchális elvárás szerint alakulnak: Erzsébeté lesz az emocionális, pusztán érzelmi alapokon nyugvó megszólalás, G. A. valamivel racionálisabb: állít, indokol, kérdez, számon kér és uralkodik. Az első konfliktust G. A. indítja: nem sokkal a beköltözése után, azt nehezményezi, hogy Erzsébet

³⁵ Uo., 133.

³⁶ BARTHES, *i.m.*, 95.

gyakran több napig nem tér haza és nem alszik otthon – ez vezet G. A. féltékenységéhez. Ő eleinte faggatja és gyanúsítgatja Erzsébetet, ám a lány nem is nagyon érti, hogy mit kérdeznek tőle, csak játéknak véli a beszélgetést és mindvégig akként is kezeli (238-241.).

Az összetűzések egyik oka lehet az, amit Barthes a kapcsolatok fontos részeként ír le. Ezek azok „jelenetek”, amelyek esetében nem az az elsődleges cél, hogy a két fél meghallgassa egymást, hanem inkább egyfajta „perverz öröm”-ként értelmezhetőek, amelyek azt tudatosítják, hogy a két szubjektum összetartozik. A „jelenet”-nek minden esetben valamilyen csalétekre van szüksége – amelyet mindkét fél a magáénak akar tudni – ahhoz, hogy lendületet kapjon.³⁷ Esetünkben ez a megcsalás gyanúja lesz, ezt állítja G. A., s Erzsébet ezt próbálja tagadni, olyan módon, hogy nem vesz tudomást róla, inkább saját szerelmét bizonygatja.

Az előzőeknél jóval fontosabb az a szempont, amelyre már fent is utaltunk, vagyis hogy az eltérő nemi és kulturális háttér miatt a beszélgető felek egészen máshogy viszonyulnak a világhoz, eltérő eszközökkel ismerik meg azt. Az egyik legfontosabb tényező, amely ezt a két különböző beszédmodot eredményezi, *nemi kódokhoz köthető*, vagyis mindenekelőtt a szubjektum nemi identitása határozza meg az általa használt diskurzust, hiszen maga nyelv is nemi meghatározottságú. Luce Irigaray kísérletében ugyanis kiderült, hogy a beszélő megnyilatkozásait leginkább az határozza meg, hogy melyik nemhez tartozik.³⁸ A tanulmány alapján a férfi és női beszédmod azért tér el jelentősen, mert a két nem megismerése is alapvetően más, így a tapasztalt valóság nyelv általi ábrázolása is különböző lesz. A férfi többnyire önmaga szubjektumához képest rajzolja meg az élettelen dolgokat, a külső környezetet. A világot olyan kulturális valósággként értelmezi, amely az ő saját életéhez kapcsolódik. Tehát önmagát a valóság központi részeként fogja fel.³⁹ Ezzel szemben a nő valóság-értelmezésében a megjelenő világ a másik univerzumához tartozik, tehát „a nők kapcsolatot tartanak fenn a valós környezettel, de nem úgy szubjektivizálják azt mint sajátjukat”.⁴⁰ Így a nő önálló szubjektumként saját beszédmodjában megsemmisül. Nem a környezet részeként képzelel el önmagát, hanem kívülállóként. Így a nő a nemek beszédmodja szerint „én”-ként/egyéenként nem létezik. Érdekes ezt az elgondolást kiegészíteni Bernhard Waldenfels megállapításával, mely szerint a fenti beszédmodok csak abban az egy esetben

³⁷ Uo., 247-248.

³⁸ IRIGARAY, Luce, *A női beszédmod és a férfi beszédmod = Sétáló agyak, i.m.*, 61-70, 61.

³⁹ Uo., 67.

⁴⁰ Uo., 67-68.

vehetők számításba, ha az adott beszélő szubjektum tudatosan férfiként vagy nőként szólal meg. Tehát a kulturálisan meghatározott társadalmi nemet saját identitásának tekinti.⁴¹

A másik magyarázat egymás meg nem értésére, a klasszikus értelemben vett *kulturális eltérés*, vagyis az, hogy G. A. az általunk ismert világból származik, Erzsébet pedig X. lakója. Fentebb már láttuk, hogy X.-ben a beszélgetéseknek nem igazán van célja, inkább csak spekulációk végtelen sorozatát jelenti. Erzsébet kapcsán sem tapasztalunk mást, ő sem a mondatok tartalmára figyel, hanem inkább arra, hogy a beszélgetés minél tovább tartson, hogy ne legyen megoldása, ehhez járul még hozzá a nemi különbözőség, amely nagyban meghatározza a karakterek megszólalásait, azaz e tekintetben is hasonlít X. a „külföldi” világhoz.

Ezért e párbeszéd elemzésekor fontos a szöveg jelentésrétegeit is megvizsgálni, abban a retorikai értelemben, amelyre Paul de Man mutat rá: azaz, hogy miként vizsgálható szószerinti és figuratív jelentés, illetve hogy ezek szembekerülése hogyan tud változtatni a szöveg értelmezésén. Eszerint ugyanaz a grammatikai egység többféle eltérő jelentést képes felvenni, akár egymást kizárókat is. Ez a kétféle jelentésstruktúra lesz az, amely megalapozza a kijelentés retoricitását azzal, hogy „lehetetlenség eldönteni, hogy a két (esetleg teljesen összeegyeztethetetlen) jelentés közül melyik az uralkodó”.⁴² Erzsébet több nap után hazatér és G. A. számon kéri, hogy merre volt és miért nem töltötte vele otthon az időt: „Miért kerülsz el? – kérdezte ingerülten. – Egy hete színedet sem láttam.” (238.). A kérdés eléggé egyértelmű, de leegyszerűsítve kissé mégis más jelentést adhatunk neki: „Hol voltál?” és „Miért mentél el?”. Erzsébet azonban ezt nem így (az adott kontextusban) értelmezi, hanem a szó szoros értelmében: „S most megint nem lát, csak hall” (238.). – válaszolja, ugyanis a lány a szószerinti jelentést veszi komolyan. A probléma tehát abból adódik, hogy a férfi számára ő még most is láthatatlan, ami ez esetben megoldódott, hiszen mint mondja: „Itt vagyok” (238.). Ez az, ami fenntartja jelen szóváltás lendületét és játékosságát, megakadályozza a kölcsönös megértést és a feje tetejére állítja a beszélgetést. G. A. viszonylag egyértelműen teszi fel a kérdéseit, ám egy adott szituációban, ami viszont némileg változtat a mondat jelentésén, ezeket értelmezi Erzsébet mindannyiszor szó szerint és ennek alapján is válaszol rájuk. Magáévá teszi az elhangzottakat úgy, hogy neki megfelelő legyen a jelentés – kvázi szöveginterpretációt végez, így sajátját téve a neki egyébként értelmezhetetlen vagy nem megfelelő mondatokat. Tehát van egy illokúciós jelentés, amellyel G. A. arra szeretne utalni,

⁴¹ WALDENFELS, Bernahrd, *A másik nem idegensége* = B. W., *A normalizálás határai*, Bp., Gond-Cura Alapítvány, 2005, 223-230.

⁴² DE MAN, Paul, *Szemiotika és retorika* = P. d. M., *Az olvasás allegóriái*, Bp., Magvető, 2006, 13-31, 21.

hogy hiányzik neki Erzsébet, esetleg még féltékenysége is igyekszik felhívni a figyelmet. Erzsébetnél azonban a perlokúció (a hatás) nem az, amit a férfi várna tőle: nincs büntudata, és ezért egyáltalán nem is magyarázkodik. Az egymástól eltérő értelmezések (megismerési módok) miatt X-beli szempontból G. A. kérdése valóban nem értelmezhető úgy, ahogyan ő szeretné. Erzsébet ugyanis nem számonkérésként értelmezi az elhangzottakat, nála inkább a Barthes-féle jelenetértelmezés valósul meg, vagyis beszélgetést játékként, szerelmi kapcsolatuk fontos részeként kezeli. A szöveg ebben az esetben nem arra utal, amit elbeszél, hanem azon jóval túlmutat. Az a fajta beszédmód ugyanis, amit Erzsébet használ a legtöbb esetben *performatívum*. A csehovi párbeszédok azért alakulnak ki, mert G. A. nem cselekvésként értelmezi Erzsébet megszólalásait, hanem csupán nyelvi jelekként és éppen ezért sértőnek vagy gúnyosnak találja azokat – ezek alapján jól látszik, hogy nyelvi szinten sem tudja uralni a lányt, e tekintetben is megfoghatatlanná/megérthetetlenné válik.

Miután azonban G. A. felvállalja a szerelmi diskurzust: „Halálosan szeretlek” (239.), azután a lány is képes reflexíven válaszolni: „Én is magát” (239.). Ez az első olyan pont, ahol kölcsönös a megértés – tehát kizárólag a szerelmi diskurzusban képes a két fél figyelembe venni a másikat is, ez az egyetlen közös nyelv. Innentől kezdve G. A. minden kérdésére konkrét, értelmes választ kap. A két eltérő beállítódás ebben a témában valamelyest tehát egymásra talált, így azt kell feltételeznünk, hogy ez a két karakter némileg mégis befolyással van a másikra.

Az identitás kérdése a szerelemben

„Odaszoktam már” (15.) – írja G. A. Déry Tibornak címzett levelében, ebből látszik, hogy Erzsébet jelenléte nagy hatással volt rá. Azonban X.-ben tartózkodása alatt saját szokásai, identitása megtartására törekszik, ám ez egy teljesen ellentétes világban biztosan kudarcra van ítélve. Így az ismerős (otthonos) iránti vonzódása és birtoklási vágya nem meglepő – idegen környezetben van, ahol semmi és senki felett sem rendelkezhet. A sajátához való ragaszkodása miatt kötődik leginkább a Larra családhoz, és épp ugyanezen okból képtelen a város megismerésére. G. A. a végleges azonosulás elől menekül el X.-ből. Ugyanis Erzsébettel való kapcsolata valamelyest mégis a városhoz tartozó alakként rajzolja meg őt az X-beliek szemében, nélküle azonban csak idegenként értelmeződik.

Ezért fontos a lány jelenléte, hiszen G. A. sajátmagát (mint X-beli karaktert) csak a vele való viszonylatban tudja meghatározni. Ugyanakkor Erzsébetet már önmaga részeként is értelmezi, hiszen néhányszor a „külföldi” világban képzei el. Az ilyen pszicho-narrációk azt

támasztják alá, hogy G. A. feltételezi, a lány be tud illeszkedni az ő „külföldi” világába és vele tart majd oda. Hiszen nagyapjával (aki inkább a nyugati – X.-ben primitívnek/ősinek minősített – konvenciókat követi) Erzsébet a legtoleránsabb, őrá hat leginkább: „G. A. számára nyilvánvaló volt, hogy az aggastyán elhatározása [hogy külföldre utazik] egymagában még nem szavatol a lány végleges s tökéletes beleegyezéséért, de ami eddig józanul kétségbeesett pillanataiban már-már elérhetetlennek látszott, az most egyik percről a másikra a lehetőség illékony, de *képzeletével kitapintható formájába emelkedett*” (Kiemelés tőlem – Ny. M., 400-401.). Az ilyenfajta szöveghelyek akkor jelennek meg, mikor Erzsébet távol van – a szeretet tárgya tehát bizonyos formában elveszett –, az internalizációra épp ezért lehetnek jó példák, hiszen ezekben az esetekben a lány csak G. A. képzeletében jelenik meg. A tárgy ennek révén bevonódik az énbe és az eltűnt kapcsolat a képzeletben rekonstruálódik. Judith Butler alapján tehát azt kell látnunk, hogy a másik birtoklása fontos része az általunk ismert társadalmi nem identitásképzésének. A hiányban szenvedő tulajdonos maga felé fordul, és ott képzi meg a birtoklást, „kialakít egy belső teret, ahol meg tudja *őrizni* ezt a szeretetet” (Kiemelés az eredetiben – Ny. M.).⁴³ A szeretet elvesztett tárgyának az énben való megkonstruálása a gyászmunkával kötődik össze, hiszen az a célja, hogy valamiképpen helyettesítse az elvesztett (vagy annak hitt) tárgyat. X.-ben ezt a felfogást lehetetlen értelmezni és elfogadni, ugyanis G. A. mindvégig olyan saját kulturális kódokat használ, amelyek a városlakók számára egyáltalán nem léteznek: „ön nem érthet meg egy világot, amelyben az emberek szükségleteiket a szabadságra cserélték be. [...] Ön nem élhet olyan emberek között, akik senkit nem akarnak semmire kényszeríteni” (299.) – mondja Leone. A megismerés ennek fényében mindkét oldalról lehetetlenné válik, hiszen (a Larra család kivételével) egyik oldalnál sem tapasztalunk törekvést arra, hogy azonosuljon az idegen világgal.

Erzsébet az az alak, akiben mégis összefonódni látszik a két különböző konvenció, hiszen ő az egyetlen, aki leginkább igyekszik megismerni az idegen kultúrát (ragaszkodik saját ágyához, részt vesz a „külföldi” játékokban). Ugyanakkor X-beliként neki sincsenek elvárásai, nem akar semmilyen tekintetben G. A. korlátozója lenni. Az X-beli szerelemfelfogás eszerint leginkább a 17. században kialakult kódokhoz hasonlatos, melyek alapján a szerelem mellett fontos szempont volt az egyén szabadsága, amellyel az is együtt járt, hogy mindenki maga dönthetett arról, ki(k)nek a közeledését fogadja el.⁴⁴ Ebben a felfogásban a szerelemnek nem csupán egyetlen tárgya lehetett, hanem több is – ez tette

⁴³ BUTLER, *i.m.*, 131.

⁴⁴ LUHMANN, *i.m.*, 45.

lehetővé az „örökszerelem” eszményét, hiszen a folyamatos megújulás és változékonyság miatt sohasem apadt ki a vágy. Ugyanakkor az érzések ilyenfajta megélése nem zárta ki az azonosulást sem, sőt a szerelem célja nem a saját identitás megélése volt – ahogyan ma elvárnánk –, hanem épp ellenkezőleg, az *identitás elvesztése* (Kiemelés tőlem – Ny. M.).⁴⁵ A korlátlan szabadság mellett ez is az X-beli szerelemhez tartozik, vagyis hogy a kapcsolatban mindkét fél kölcsönösen elfogadja egymást, és mindketten igyekeznek azonosulni másikkal – de ez nem jelent kizárólagos hatalmat.

Valamiféle önfeladásról tehát az X-beli szerelem kapcsán is lehet beszélni, nem derül ki azonban, hogy valóban mindkét félnek vállalnia kell-e a másik életét, ugyanis példát csak arra látunk, hogy a nő ad fel valamit férje miatt: a tanácselnökök (akik egyben rabok is) feleségei például vállalják a férjük büntetését, osztoznak velük büntületben és börtönben egyaránt. Erzsébetnél is találunk ilyenfajta azonosulást, melynek legtökéletesebb megtestesülése a *névváltoztatás* – a szövegben vannak olyan jelek, amelyek arra utalnak, hogy X.-ben ez egy olyan gyakorlat, ami az illető elköteleződését jelenti egy személy vagy egy társadalmi szerep iránt (G. A. például Gusztáv lesz arra a rövid időre, amíg teherhordóként „dolgozik”). A halálmenet közben megjelenik G. A. egykori lovasa, Ireneusz úr, aki a névváltoztatást a magasztos pillanatokhoz köti: „Vannak az életben magasztos pillanatok, naccsád [...] melyek örökre meghatározzák az ember hátralévő életét. Illő, hogy ilyenkor megváltoztassa régi, selejtes nevét” (281-282.). Erre Erzsébet a következőt feleli: „Engem is azelőtt Máriának hívtak – mondta a lány. – Erzsébetnek azóta neveznek, hogy ezt a fiatalembert megismertem” (282.). Ez arra mutat rá, hogy Erzsébet itt még nyíltan felvállalja a kapcsolatot és az összetartozást, G. A. megjelenését az élete meghatározó részeként értelmezi. Saját identitását a férfihoz képest határozza meg: G. A. társaként értelmezi önmagát. Derrida szerint az adott vagy viselt név felelősséggel jár⁴⁶, a név így nem önmagához (a tulajdonoshoz) „tér vissza”, hanem sokkal inkább a névadót jellemzi. Tehát amennyiben a szubjektum elfogadja a másik elnevezését, úgy annak felelőssége alá vonja magát, a másik „áldozatává” válik. A névadó pedig kezességet vállal „áldozata” iránt, tehát minden, ami ezt a jelöltet érinti, közvetetten a névadóra vonatkozik. Ezzel a vállalással a név elfogadója elismeri a névadó fölényét/uralmát, sajátmagát pedig az őt megnevező egyén alkotásaként értelmezi. Azonban ebben az esetben Erzsébet önként változtatott nevet, ebben az értelemben – mint névadó – csupán önmagának tartozik felelősséggel. Ez a vállalás azzal kapcsolódik össze, hogy X.-ben G. A. társa lett, így elköteleződése is csak úgy érvényes, ahogyan azt Erzsébet elgondolja. Maga a névváltoztatás

⁴⁵ Uo., 46-53.

⁴⁶ DERRIDA, Jacques, *Esszé a névről*, Pécs, Jelenkor, 2005, 21.

gesztusa még arra is emlékeztethet, hogy a mi társadalmunkban is az a szokás, hogy általában a nő veszi fel férje nevét (bár ez manapság már változóban van). A házasság intézménye egyébként e tekintetben hasonlóan működik X.-ben, mint nálunk. Elzát „G. Péterné, született A. Elza”-ként is emlegetik Leone tárgyalásán – ez a tény szintén férfiközpontú rendet sejtet. (Azt, hogy mennyire összefügg a név és az identitás X.-ben, még az is jól mutatja, hogy egy névváltoztatás után az adott alak újjászületik, eltűnik múltja, elfelejtődnek hibái, bűnei: miután Leone új nevet vesz fel, már nem idézhetik be arra a tárgyalásra, amelyben ő a vádlott.)

A szerelem börtöne

Az identitás kapcsán az egyik legfontosabb kérdés az, hogy mennyiben valósul meg az X-beli szerelemben a másikhoz való kötődés/a tőle való függés? Egyáltalán beszélhetünk-e ilyesmiről X.-ben, illetve e tekintetben találhatunk-e bármiféle analógiát a „külföldi” világgal?

„A szeretet a börtönnél is kínosabb rabság, uram, melynek egyszerre vagyunk fegyencei és porkolábjai, szüntelenül kötözve-oldozva magunkat” (416.). – mondja a komornyik G. A.-nak Erzsébet apjának halála után, ezzel magyarázva azt, hogy miért örömteli esemény az X-beliek számára a halál. Ennek révén megszabadulhatnak egy szabadságot gátoló köteléktől: a másik iránt érzett szeretettől. Ennek alapján az X-beliek valamelyest bezártságként élik meg a szerelmet. S amennyiben vállalják a ragaszkodást a másikhoz, arra kötelezik, hogy velük maradjon, úgy szabad akarat korlátozása miatt börtönbe kerülnek. A regény ezen aspektusa számos értelmező figyelmét felkeltette, sokan ezt tartják az egyik központi motívumnak, hiszen való igaz, hogy G. A. a Kerületi Börtön épületét gyakorta tájékozódási pontnak használja X.-ben tett sétái során. Ezenkívül támogatja a politikai allegóriára épülő elemzéseket, lehetővé teszi a szerzői életrajzzal való összevetéseket és Kafka-párhuzamokat is. Ez utóbbi leginkább *A per* című regényre irányul, amelyben hasonlóan kiismerhetetlen a jogrendszer, mint X.-ben. Ugyanis itt sem feltétlenül lehet tudni, hogy kit miért fognak perbe, a büntetőeljárások olyan absztrakt dolgokon alapulnak, mint a vádlott álmai és gondolatai.

Egyetlen X-beli tárgyalást látunk majdhogynem teljes egészében, ez pedig a Leonét érintő büntetőeljárás. A vád, hogy Leone megölte Elza férjét annak szabad akarata ellenére és ez a tett az Elza iránti szerelmével indokolható. A tárgyaláson eleinte maga Leone is elismeri a vádat: „hivatali hatalommal visszaélve megöltem a férjét, hogy a közelébe férközhessenek” (353.), majd a későbbiekben kiegészíti ezt a vallomását azzal, hogy „G. A. úron [...] két

alkalommal is gyilkosságot óhajtottam elkövetni” (378.). Ez arra utal, hogy Elza halála után Leone Erzsébet iránt érzett hasonlóan, s G. A.-t el kellett (volna) távolítani, ezt követően pedig felelősséget vállal érzelmeiért mondván: „Személyiségünket nem cselekedeteink, hanem érzelmeink határozzák meg [...]. Csak érzelmeinkért vagyunk egymagunk felelősek, nem úgy, mint elszikkadt vagy feldagadt cselekedeteinkért” (378.) – ezért G. A. az okozója annak, hogy Leone gyilkosságot akart elkövetni rajta, hiszen egyedül ő tehet arról, hogy beleszeretett Erzsébetbe, így állva Leone és a lány közé. Ezzel G. A.-t keveri gyanúba, magát pedig felmenti a fenti beismerése alól. Ez az érvelés a mi távlatunkból nyilvánvalóan abszurdnak tekinthető, ám X.-ben teljesen megalapozott indoknak számít, hiszen a későbbiekben a fenti vallomás miatt merül fel annak a lehetősége, hogy beidézik G. A.-t. Hiszen Leone magyarázatát elfogadva logikusnak tűnik a bűnössége, vagyis hogy tudatosan magához kötötte Erzsébetet.

Ezeknek a „bűnös” érzelmeknek tehát egyértelműen Erzsébet a „felbujtója”. A nő így válik azzá a lényé, amely az X-beli gyilkosságok okozója, belőle ered X. legsúlyosabb bűne – a szabadság korlátozójává válik, mint aki nem hagyja kiteljesedni a férfi szerelmét. Ugyanez igaz Bowen úr ítéletére is, aki feleségét nem akarta elengedni a halálmenetbe, érzelmi zsarolással és fizikai erővel is korlátozta személyes szabadságát (364-366.). Noha Bowen úr itt elmeháborodott, undorkeltő és erkölcstelen emberként van bemutatva, a titkár elbeszélése mégis szánalmat kelt iránta, ez pedig azt eredményezi, hogy ugyancsak a nő, a feleség válik a bebörtönzés okozójává. Mindezekből pedig az látható világosan, hogy az X-beliéknél a szabadság valóban mindent felülír, még a szerelmet is.

Erzsébetben a fenti tárgyalást követően, a tanácselnök feleségének látogatása után merül fel az, hogy G. A. szerelmével valamiképpen korlátozhatja őt: „Hogy merészel korlátozni egyéni szabadságomban! Törjön el a lábam, s rohadjak meg elevenen a pincében, legyen átkozott minden tagomban s gondolatomban, de amíg élek, senkinek sem leszek a rabja!” (391.). Erzsébet már valószínűleg ekkor tudja, hogy nem fogja elkísérni a férfit, mert külföldön ő nem lehetne szabad. A lány G. A.-hoz intézett kérdése ennek fényében egyáltalán nem megalapozatlan: „Mihez kezdjek én idegenben?” (303.), hiszen G. A. jelenlegi helyzetéhez hasonlóan, ott ő is kívülálló lenne.

Erzsébet szerelemfelfogása

A szerelem börtönnel való azonosítását különös módon egy regénytől független szöveg is megerősíti. Egy 2005-ben megjelent feminista antológia az *Éjszakai állatkert* címet kapta,

ez a fantáziakép köszön vissza Erzsébet szerelemről való gondolkodásában is. A korábban bemutatott „Másképp is történhetett volna” játék során ugyanis G. A.-val egy éjszakai állatkertről fantáziálnak, amely helyet és alkalmat ad a szerelmi légyottokra. Az állatkert gondolatát G. A. említi meg: „Előbb elmegyünk az állatkertbe” (307.), majd Erzsébet egészíti ki a fikcióképzést azzal, hogy *éjszakai* légkörben képzelel el a találkát: „Éjjel?” (307.) – kérdezi rögtön G. A. felvetését követően.

A szövegben megjelenő fantáziakép visszatükröződése az antológia címében valószínűleg véletlen egybeesés. Noha a párhuzam éppen ezért kissé önkényesnek tűnhet, mégis van létjogosultsága. Hiszen Erzsébet megszólalása és az *Éjszakai állatkert* ugyanazt a toposzt működteti. Séllei Nóra értelmezése alapján a kötet címe azt az ikonográfiai hagyományt fordítja ki, amely a nőiséget a sötétséggel, az éjszakával azonosítja, hiszen az antológia a nő enigmatikus alakját leplezi le és „szabadítja ki ketrecéből”.⁴⁷ A nőt ezzel aktív, írói szerepbe helyezve. Különös, hogy Erzsébet beszédében is akkor jelenik meg ez a képzet, amikor a fikcióban aktív cselekvőként van jelen. Itt is egyfajta megfordítás történt, ahogy azt fentebb is láttuk, Erzsébet maszkulin pozícióba került azzal, hogy képzeletben G. A.-hoz utazott.

Egy érdekes egybeesést a címadó novella kapcsán is felfedezhetünk. Az *Éjszakai állatkert* beszélője már a novella elején tisztázza a hely előnyeit: „Rendszerint az éjszakai állatkertben adtunk egymásnak találkát. Azt reméltük, így nem lesz olyan feltűnő [...] Félfoknyira voltunk az Egyenlítőől és tízezer foknyira a szabadságtól”⁴⁸ – ez a nyitómondat már azonnal lehetőséget ad a párhuzamra, hiszen a szabadságot és a szerelmet ugyanúgy egymást kizáró fogalmaknak tekinti, ahogyan a regény is, hiszen G. A.-nak is választania kell a kettő közül, ugyanis X.-ben a szerelem nem tud megvalósulni, a másikhoz való ragaszkodás az emberek szabadságába kerül. Ez a mű egyik központi problémája, a szöveg végén lévő Petőfi-parafrázis is erre utal: „Szerelméért feláldozta volna életét, a szabadságáért feláldozza szerelmét” (545.). A regény *Előszavában* lévő József Attila idézet: „jőjj el szabadság, te szülj nekem rendet / jó szóval oktasd, játszani is engedd / szép komoly fiadat!” (5.) és a Petőfi felidézett verse közti konfliktus jelentőségére Takács Miklós hívja fel a figyelmünket: „A két idézet [...] egy ironikus megfordítás által válnak egyenrangúvá, a nyíltan használt mottó (és az előszó is) egyértelműen csakis az emberi »szabadság« olvasatának állítja be az utópiát,

⁴⁷ SÉLLEI Nóra, „Nagy kitárulkozás” – Az *Éjszakai állatkert* recepciójának értelmezése = SÉLLEI, i.m., 182-202.

⁴⁸ BÁN Zsófia, *Éjszakai állatkert = Éjszakai állatkert – Antológia a női sexualitásról*, szerk. Forgács Zsuzsa Bruria, Gordon Ágota, Bódis Kriszta, Bp., Artizánok, 2005, 285.

holott az egy másik emberi jelenség, a szerelem antropológiája is kíván lenni”.⁴⁹ Mindemellett az az *Előszó*, amely G. A. múltját és levelét közli, inkább a szerelmet határozza meg értékesebb fogalomnak a szabadsággal szemben. Tehát a regény elején lévő felidéző én megcáfolja a narrátor *Szabadság, szerelem* parafrázisát és végül a szerelem mellett dönt.

A Bán-novella (amelyben a szerelem csak az imaginációban tud kiteljesedni) és a szereplők szerelemről való beszéde egyértelműen a képzelet szférájába utalják ezt az érzelmet, amelyről három metaforát találunk a regényben. Az első a *tavas*, amely inkább G. A.-hoz köthető. Ez az évszak ugyanis Erzsébet számára teljesen ismeretlen, viszont G. A. a szerelem időszakaként mutatja be: „A szerelem évadja ember, állat, növény részére” (171.). Erzsébet viszont a tavasz szerelemmel való azonosításával nem ért egyet: „Az ön tavasza szemfényvesztés, uram” (172.), hiszen olyasmit ígér, amit nem tud betartani – eszerint a szerelem véges, Erzsébet számára egyáltalán nem létező dolog. Így a tavasszal való azonosítás biztosan nem lehet érvényes Erzsébet szerelmére vonatkozóan.

Jóval produktívabb ennél a *láthatatlan tulipánok* kérdése, amelyet Szalai Anna egyértelműen G. A. és Erzsébet kapcsolatának jelképeként értelmez, szerinte a láthatatlan tulipánok ugyanolyanok, mint Erzsébet értelmezésében a párkapcsolat: nem fontos látni a vágyott tárgyat, anélkül is meg lehet élni az iránta táplált érzéseket.⁵⁰ G. A. azonban igényli a látványt is, Erzsébetet maga mellett akarja tudni, ezért a láthatatlan tulipánok lényegét sem érti: „nem tudom felfogni [...], hogy mire való egy virág, amelyet nem látni” (242.). Viszont az X-beliek szerint elég, ha tudjuk, hogy van. Erzsébet énekében épp azt hangsúlyozza (némileg ironizálva G. A. álláspontját), hogy ugyanez igaz kettejük szerelmére is: „Mire való? ... mire való? Erzsébet kisasszony mire való?” (243.), ha nem lehet megfogni, látni és birtokolni. A nő tehát itt nem ragaszkodik feltétlenül a férfi jelenlétéhez. Ebből az látszik világosan, hogy X.-ben nemcsak a nő, hanem a másik nem, a férfi is a képzeletbe tolódik, ott is szerethető a vágyott tárgy.

A következő fontos motívum, amely a szerelemhez köthető: az *alma*, mely a regény több pontján is megjelenik. Legelőször G. A. első X.-ben töltött reggelén, az étteremben bukkan fel, majd a kereskedő kirakatában látjuk (ez esetben is hiánycikkről beszélünk), később pedig ajándékba kapja G. A. az özvegytől. Ebben a részletben lesz a leghangsúlyosabb a szerepe, hiszen itt rakódik rá a szerelemmel kapcsolatos jelentés. Az almát, mint jelképet, egyértelműen vonatkoztathatjuk a bűnbeesésre, hiszen akkor csúsztatja G. A. zsebébe az

⁴⁹ TAKÁCS Miklós, „*nálunk külföldön mindig mindenki hazudik...*” (Déry Tibor G. A. úr X.-ben című regényéről), Debreceni Disputa, 2007/3, 55-57, 56., http://www.deol.hu/disputa/2007/Disputa_07-03.pdf, (Utolsó letöltés: 2011. 10. 03.)

⁵⁰ SZALAI, i.m., 155-156.

özvegy, mikor a férfinak lehetősége adódna a félrelépésre. Érdekes, hogy az ajándéktól G. A. képtelen megszabadulni, mintha bűne bizonyítéka lenne – hasonlóképpen az X-beli rabok sem képesek elrejtőzni az ítélet elől, hiszen „nem a fegyintézet börtönzi be őket, hanem az ítélet” (363.). Ebben az értelemben az alma, a hűtlenség, a rosszra csábító nő jelképe is lehet. A bibliai párhuzamot azonban leginkább G. A. megszólalása teszi lehetővé: „A tudás fájáról szedték, s keserű volt” (302.) – talán annak a keserű tudása lehet ez, hogy G. A.-ban itt merül fel először a szétválás lehetősége. Ekkor említi a majdani utazást, amire Erzsébet nemet mond. Az alma ebben a jelenetben a többi metaforához hasonlóan ugyancsak megfoghatatlan egy X-beli számára: mindannyiszor mikor G. A. „elejti” vagy valamilyen módon meg akar szabadulni tőle, visszaadják neki. Erzsébet ugyan vágyik rá, de nem az érintésére, csupán a látványára. Viszont azt a tényt, hogy G. A. elfogadta a gyümölcsöt (beleharapott), Erzsébet félrelépésként értelmezi: „S most el fog engem hagyni?” (303.) – kérdezi aggódva. Erzsébet jelentésadása az alma kapcsán nagyban hasonlít a nekünk már túlterheltnek számító asszociációkhoz. Ha visszatekintünk elemzésünk elméleti kereteire, akkor azt látjuk, hogy a szerelemről való gondolkodásában is vannak hasonlóságok: ugyanis Luhmann is a képzeletbe helyezi el a szerelmet és annak tárgyát, illetve a butleri internalizáció és a freudi tárgymelegszállás is ezt támasztják alá. Ezek az elméletek – a regény kontextusában gondolkodva – a „külföldi” világra vonatkoznak, azonban mint azt láttuk X-ben is némileg hasonló viszonyulást találunk. Ezért a következőkben azt kell megvizsgálnunk, hogy konkrétan G. A. hogyan vélekedik a szerelemről, vannak-e egyáltalán eltérések, és ha igen, melyek ezek? Mire következtethetünk az ő megnyilatkozásaiból?

Az elmaradt előadás

G. A. szerelem-értelmezésének feltárásához a kulturális identitását kell elsősorban figyelembe vennünk. Erre a legalkalmasabb az az előadássorozata lenne, amelyben G. A. a saját „külföldi” tapasztalatait igyekszik bemutatni az X-belieknek. A nehézség azonban abból adódik, hogy a szerelemről G. A. nem tart előadást. Ennek egyrészt Takács Miklós megállapítása szerint az lehet az oka, hogy G. A. jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít ennek a témának, mint az előadáson elhangzó többi „külföldi” különlegességnek (hazugság, szabadság, pénz), így ezt nem teszi ki az iróniának.⁵¹ A tanulmány egyúttal arra is rámutat, hogy a Szilvia és a G. A. között elhangzó csehovi párbeszéd valamennyire mégis a „külföldi”

⁵¹ TAKÁCS, *i.m.*, 57.

szerellem egyfajta értelmezési kísérletének tekinthető.⁵² Ezért elsőként ezt a beszélgetést kell közelebbről megvizsgálnunk, hiszen ebben kirajzolódik G. A. szerelemhez való viszonyulása (s ezzel együtt a „külföldi” értelmezése). Határozott vélemény azonban itt sem hangzik el, de valamelyest mindketten kifejtik véleményüket. Ez a jelenet azért is fontos, mert Szilvia épp egy olyan X-beli, aki nagyon is hasonlít G. A. otthoni világára.

Ennek ellenére a diskurzus mégis lehetetlenné válik, hiszen a hirtelen leszálló köd miatt egyik fél sem hallja (vagy legalábbis nem véli hallani) a másik szavait, így reflektálniuk sem kell a másikra. Talán épp emiatt fejtik ki mindketten nagyon őszintén véleményüket. G. A. ekkor meglehetősen naiv kérdéseket tesz fel a szerelemmel kapcsolatban: „mi lehet az oka, hogy valaki el akar múlni, amikor szerelmes és viszonszeretik? Hát nem a szerelem a legfőbb jó a világon?” (434.). Fontos hangsúlyozni, hogy ez a kijelentés már annak tudatában hangzik el, hogy az X-beliek gyakran annak ellenére vállalják az önkéntes halált (mintegy ösztönösen), hogy szorosan kötődik hozzájuk a társuk, vagy bármely más családtag. Vagyis nem törődnek azzal, hogy veszteség éri a hozzátartozóikat. Természetesen ez egyáltalán nem meglepő egy olyan társadalomban, ahol elvárás a felejtés, az emlékek törlése. Ezt azonban G. A. nem tudja értelmezni, hiszen a nyugati kultúrában a szerelem valamilyen szinten mégis felülírja az egyéni szabadságot. Ennek kapcsán említhető meg Luhmann *interpenetráció* fogalma, melynek lényege abban rejlik, hogy „a szerelmes mindig önmagára is utal, mikor odafordul a másikhoz: a másik boldogságán keresztül kívánja meglegelni saját boldogságát”.⁵³ Azaz a kapcsolat egy olyan létet ad neki, amely a szerelem nélkül egyáltalán nem létezne, a másik nélkül elképzelhetetlen. Így szerelmes élete, identitása teljes egészében függővé válik a másiktól.

Szilvia válasza G. A. kijelentéstől függetlenül hangzik, hiszen egyáltalán nem ad semmilyen választ a kérdésére, helyett inkább a saját álláspontját fogalmazza meg. Ebből pedig az derül ki, hogy a megidézett X-beliek közül neki vannak a legradikálisabb nézetei a szerelemmel kapcsolatban. Férje iránti szerelme mindent maga alá gyűr, még az X-beli szabadságát is hajlandó lenne érte feladni, ez a hozzáállása és határozottsága hasonlít G. A.-éhoz. (Ezt a narrátor is kiemeli, hiszen G. A.-nak londoni tapasztalatai jutnak eszébe Szilvia elszántságát hallgatva.) G. A. külföldről szóló előadásai új lehetőséget nyitnak a nő számára, egy felelősségteljesebb világot mutatnak meg neki: „Nem kívánok olyan világban élni, uram – mondta büszkén felvetve nemes alakú kis fejét –, melyben az ember kitér bűnei elől. Jogot követelek arra, hogy magam választhassak boldogság és boldogtalanság között. [...] Nem

⁵² Uo.

⁵³ LUHMANN, i.m., 172.

nyugszom bele abba, hogy ellenállás nélkül feladjam szabadságomat, s meg fogok küzdeni azért, hogy beteljesíthessem asszonyi sorsomat” (435-436.). Ebben az értelmezésben tehát a szabadságot nem a bizonytalanság, a spontán értelmetlen cselekedetek jelentik, hanem a szabad, de tudatos döntések. Azonban Szilvia (és néhány X-beli) azért látják a „külföldi” világot vonzónak, mert nem ismerik fel az előadásokban rejlő iróniát, igaz nincs is mihez viszonyítaniuk. Szilvia így olyan eszméket lát a „külföldi” világban, amelyekért még a szerelmét is képes lenne feladni: „Legyen minden napom egy megszegett ígéret, s minden órám egy utolsó haladék a nem-léttől, amellyel megtoldhatom szerelmünket, zúgolódás nélkül fogadom, s ha végezetül az önök kezdetleges erkölcsi között még szerelmünk is megszűnne, beérem emlékével is, és megsegítem vele a halhatatlanságot” (437.). Itt tehát sokkal fontosabb az, hogy az egyén ne legyen korlátozva a választásában, akkor sem, ha ez a választás a másikat bebörtönzi, ám ez X.-ben törvénybeütköző lenne. Ezzel szemben „külföldön” abban a tudatban élhetne, hogy mindent elkövetett szerelmük megmentéséért, ám ha így sem működik a kapcsolat, a felelősség kizárólag őt terhelné.

A másik indok, ami miatt G. A. a szerelemről nem tart előadást, az lehet, hogy egyszerűen nincsenek személyes tapasztalatai róla (legalábbis semmilyen információt nem kapunk arról a G. A. előéletét bemutató *Előszó*ban, hogy lett volna valakivel szerelmi viszonya), így kiforrott álláspontja sem, azonban a hozzátartozó „külföldi” konvenciókat biztosan ismeri. Fentebb már láttuk, hogy nagyrészt olyan eszközökkel viszonyul Erzsébethez, amelyeket a mi világunkban ismert nyugati szerelem-szemantika biztosít számára. A ténylegesen megtartott előadásokon azonban részlegesen mégis érinti ezt a témát. Először a hazugság kapcsán, mely szerint hazudik „a mennyasszony a vőlegényének (449.), illetve „hazudik a szerelmes szerelmének az ágyban” (449.). A harmadik említés a szabadságról tartott előadáson hangzik el. Itt egy felsorolással bizonyítja azt, hogy mindenkinek saját választása, mivé válik a társadalomban, hiszen ezek az emberek nem tudnak meglenni egymás nélkül: „A cseléd nem tud meglenni az úr nélkül, az úr a cseléd nélkül. A bér munkás nem tud meglenni a gyáros, a gyáros a munkás nélkül; oly álomszerű szenvedéllyel vonzódnak egymáshoz, mint igaz szerelemben a férfi és a nő” (499.). Ebben a mondatban nyilvánvalóan ironikussá válik az utolsó állítás, hiszen a hazugságot tárgyaló előadás alapján, nem nagyon lehet beszélni igazságról „külföld” kapcsán. A saját világunkban természetesen mindenhez hasonlítható a különböző rétegek viszonya, csak éppen a szerelemhez nem.

Erzsébet a Szilviával való beszélgetésen kívül esik, csak időnként szakítja meg G. A. saját gondolatmenetét azzal, hogy visszahívja a lányt. Ő azonban konokul tovább rejtőzködik

a ködben, egyáltalán nem figyel G. A. hívószavára és csak a kód eloszlásakor válik láthatóvá, ekkorra viszont a szerelmi téma le is zárul. A lány tehát éppen arról az „előadásról” marad le, amely leginkább összekötné G. A.-val, talán nem vétlenül, hiszen nyilvánvalóan nem értene egyet a két beszélgetővel, hiszen neki – tipikus X-beliként – mindig a szabadság lesz az elsődleges, illetve a halhatatlanságra sem vágyik, élete végső célja, hogy részt vehessen a halálmenetben. A fenti értelmezés alapján viszont a szerelem és a halhatatlanság összefonódik, így Erzsébet talán magára a szerelemre sem vágyik – legalábbis úgy biztosan nem, ahogyan azt G. A. vagy Szilvia elképzei. Erzsébet sajátához való ragaszkodására mutathat rá még az a tény is, hogy sohasem mer G. A.-val szemben helyet foglalni az előadások alatt: „a lány következetesen a háta mögé, a pince legtávolabbi sarkába húzódott” (429.).

A Másik tükrében

A *G. A. úr X.-ben* című regény szerkezete az ellentétek mentén strukturálódik: szembe állítja az ismert kulturális rendszert egy majdhogynem teljesen kifordított negatív utópiával. A regény ugyan következetlenséggel vádolható, hiszen némely terület inkább az ismerőst idézi. Azonban épp ez a „hiba” teszi még érdekesebbé a szöveget, hiszen egy teljesen idegen világ számunkra felfoghatatlan lenne. Az érintetlenül hagyott részek épp arra mutatnak rá, hogy az ismeretlen is megérthető, ha megfelelő attitűdből tekintünk rá.

A regény szereplőire is ugyanez a kettősség jellemző: Erzsébet kapcsán például nehezen eldönthető, hogy melyik konvencióhoz áll közelebb, hiszen igényli a szabadságot és a szerelmet is (bizonyos tekintetben még ragaszkodást is hajlandó vállalni), viszont a teljes elköteleződéstől már viszolyog. E szempontból G. A. sem statikus alak, nincs olyan elv, amely mindvégig meghatározná, erre mutat rá, döntéseinek korábban említett konfliktusa.

Talán egyedül idősebb Larra figurája az, amelyik egyáltalán nem változik a regényben. Benne egyszerre valósul meg az X-beli kultúra és a vele ellentétes európai kultúrkör. Ő az egyetlen alak, aki ragaszkodik a saját múltjához X.-ben, így képes reflektálni önmagára is. Illetve sok esetben külső nézőpontból láttatja magát: azt mondja el, hogyan látja őt a családja és a többi X-beli. Szimbolikus alakként is értelmezhető, ő X. emlékezetének, az ősi kultúrának az utolsó maradványa és fenntartója. Talán az egyetlen olyan szubjektum X.-ben, akinek stabil identitása van. Ezzel szemben az X-beliek képtelenek önmagukra tekinteni, erre mutat rá az a reakció, amely G. A. elszólása után figyelhető meg: „önök, hölgyeim és uraim, egykor [...] lemondtak volt a civilizáció áldásairól, s azzal jutottak túl rajtuk. Bizonyosság rá

szép városuk körül a végeláthatatlan ócskavastelepek, a termelés és fogyasztás e hatalmas síremléke, a saját farkába harapó óriáskígyó bájos példázata. G. A. egy pillanatra elhallgatott; észrevette, hogy izgalmában bakot lőtt. Hallgatósága a leplezetlen bók hallatára fészkelődni kezdett, elpirultak zavarukban, feszengve ide-oda forgolódtak helyükön” (500-501.). A zavartság azonban néhány pillanattal később elmúlik: „A villanykörte hirtelen kialudt. Csak néhány pillanatig tartott a sötétség, épp annyi ideig, hogy a közönség tapintatosan, G. A.-ra meg nem szégyenítő módon elrejttesse zavarát; mire ismét kigyulladt, már visszazökkentek régi testtartásukba, újra felemelték fejüket (501.). Ezek alapján az X-beliek nem mernek az idegen pozíciójából a sajátra tekinteni, ehelyett inkább fel sem veszik a fentebb megfogalmazott kritikát. Ugyanez igaz egyéni szinten is az emberekre, egyáltalán nem fontos számukra az individuum megismerése. Az alkalmazkodás nehézsége ebből ered elsőként: ugyanis nagyfokú rugalmasságra van szükség a beilleszkedéshez – az identitás folyamatos feladására.

„A falon, a mosdó fölött tükör lógott, az első tükör, mellyel G. A. a városban találkozott. A tükör sarkában a keret alá csúsztatva egy kis elsárgult arckép egy elmosódó női arcot mutatott” (228.). Ez a mosdó idősebb Larra szobájában található, vagyis az identitás csak abban az egy esetben ragadható meg, ha az egyén kívülről tekint magára – akár idegenként. Az elsárgult női arckép külön érdekes részlet számunkra, hiszen arra is rámutat, hogy a stabil egyéniség kialakulását a másikkal való ragaszkodás is befolyásolja.

X.-ben azonban az egyéniség kérdése a férfi-nő kapcsolatban is háttérbe szorul. Aki azonban mégis saját maga kiteljesedésére (önmaga megértésére) használja a másikat – ahogyan ez nálunk megszokott –, úgy elítélendő. Ez a konkrétan megjelenő börtön az, amely némileg mégis összekapcsolja X.-et azt általunk hagyományosnak tekintett kultúrával. A szerelem ugyanis bizonyos szempontból nálunk is börtönként értelmezhető, ezt igazolja az a jungi szerelem-értelmezés is, mely alapján a jó kapcsolat, a „szabad szerelem” alapja az áldozathozatal, a szubjektum „a szabadságot csak a választáshoz igényli, nem pedig a végrehajtáshoz”.⁵⁴ Ám ebben az esetben a személy önként vállalja a „bezártságot”, s ezáltal lesz képes létrehozni saját identitását. X. abban tér el merőben a nyugati kultúrától, hogy nem elvárja a kötődést a szerelemben, hanem bünteti. A szabadság az egyetlen dolog, amely mértéktelen a városban – ugyanis magát a személyiséget is maga alá gyűri –, ez egyedül az emberek sajátja. Ennek kapcsán szintén azt látjuk, hogy patriarchális rendszer van X.-ben, ugyanis ha valamilyen önfeladás mégis történik, az kizárólag a nőkre vonatkozik (például

⁵⁴ JUNG, *i.m.*, 73.

tanácselnökök feleségei, Erzsébet névváltoztatása), illetve a vádlottak is olyan férfiak, akik a nőktől vártak volna el kötődést.

Az X.-beli világ ilyenképpen a „külföldi” rendszert is megmutatja, igaz első látásra teljesen ellentétes azzal, ám e két szempontrendszer (társadalmi nemek és szerelem) középpontba állítása kiemeli egyfelől azt, hogy mind a nyugati, mind pedig az X-beli szerelem-felfogásnak vannak korlátai valamilyen perspektívából. Mindkét esetben racionális, definiálható, szabályokkal leírható kategóriának tekintik a szerelem irracionális fogalmát, holott ez az értelmezés sohasem működhet. Erzsébet számára ugyanúgy értelmezhetetlen a szerelme tárgya: G. A., ahogyan ennek a fordítottja is igaz. E tekintetben természetesen közrejátszik a kulturális különбözőség és a nemi differencia is – ez az a két aspektus, amelyeket mindig érdemes szem előtt tartani, hiszen így választ kaphatunk a regény egyik központi kérdésére: szerelem vagy szabadság? A válasz egy újabb kérdésfelvetéssel adható meg: attól függ, hol és mikor kérdezzük, hiszen a megoldás kultúránként, koronként, férfiként vagy nőként eltérő lesz.